

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА ИЛИМ
МИНИСТРЛИГИ**

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ

ЭКОНОМИКА ЖАНА ИШКЕРДИК УНИВЕРСИТЕТИ

К08.15.510 Ведомстволор аралык диссертациялык кеңеш

*Кол жазма укугунда
УДК 631.11(575.2)(043.3)*

Токоева Ажар Батырбековна

**Рынок шарттарында агрардык ишканаларды
башкаруунун натыйжалуулугун өркүндөтүүнүн жолдору**
(Кыргыз Республикасынын Ош облусунун мисалында)

08.00.05 – экономика жана эл чарбасын башкаруу
(айыл чарбасынын экономикасы, аны уюштуруу жана башкаруу)

Экономика илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын
изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын
АВТОРЕФЕРАТЫ

Ош - 2016

Диссертациялык иш Ош мамлекеттик университетинин Ишкананын экономикасы жана бизнести башкаруу кафедрасында аткарылды.

Илимий жетекчиси: экономика илимдеринин доктору
Омурзаков Сатыбалды Ашымович

Расмий опоненттери: экономика илимдеринин доктору, профессор
Тургунбаев Жусупжан Тургунбаевич

экономика илимдеринин кандидаты
Шакиев Шайдилла Орунбекович

Жетектөөчү мекеме: И. Раззаков атындагы Кыргыз мамлекеттик техникалык университетинин “Экономика жана бизнес кафедрасы” (720044, Бишкек шаары, Тынчтык проспекти, 66)

Диссертациялык иш 2016-жылдын 26-февралында саат 16.00дө Ош мамлекеттик университети жана Экономика жана ишмердүүлүк университетине караштуу экономика илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын коргоо боюнча түзүлгөн К.08.15.510 Ведомстволор аралык диссертациялык кеңешинде корголот. Дареги: 714000, Ош шаары, А.Масалиев проспектиси, 80.

Диссертациялык иш менен Ош мамлекеттик университетинин илимий китепканасынан таанышууга болот. Дареги: 714000, Ош шаары Ленин көчөсү 331.

Автореферат 2016-жылдын 26- январында таркатылды.

Диссертациялык кеңештин окумуштуу
катчысы экономика илимдеринин
кандидаты, доцент

Ч.Р. Кулуева

Иштин жалпы мүнөздөмөсү

Теманын актуалдуулугу. Учурда айыл чарбасындагы ишканаларды рынок мамилелерине ылайык башкаруу жана анын натыйжалуулугун жогорулатуу КМШ өлкөлөрү, анын ичинде Кыргызстан үчүн чоң мааниге ээ. Башкаруунун заманбап ыкмаларын колдонуудан башкарууну жаратылыш климаттык шарттардын өзгөчөлүгүн, айылдык жашоочулардын менталитетин жана башкаларды эске алуудан натыйжалуулуктун көлөмү аныкталат. Ошондуктан экономикалык жактан өз алдынчалыкка ээ болгон, өзүнүн чарбалык ишмердүүлүгүнүн жыйынтыгына толугу менен жооп берүүчү ишкана товардык – акча мамилелеринин объектиси болуш үчүн, ага туруктуу социалдык – экономикалык жагдайда камсыз кыла турган башкаруу механизмин түзүү керек.

Агрардык ишканалардагы башкаруу системасынын өнүгүшү менен чарбалык ишмердүүлүктүн бардык функцияларын эске алуучу, рыноктун шарттарына ылайыкташкан ишкананын иштөө методун так белгилей турган “чарба жүргүзүүнүн экономикалык механизми” терминин “башкаруунун рыноктук механизми” терминине алмаштыруу зарылчылыгы келип чыкты. Рыноктук экономикалык башкаруу механизми ишкердүүлүктүн өсүшүнө өбөлгө түзө турган ресурстарды натыйжалуу пайдаланууга, ишкананын экономикалык жоопкерчилигин көтөрүүгө шарт түзөт.

Бирок бул маселе олуттуулугуна карабастан кечендеп чечилүүдө, чечилсе да алгылыктуу натыйжа бербей жатат. Рыноктук башкаруунун кээ бир негизги маселелери боюнча изилдөөчүлөр бирдей көз карашта эмес, ошондуктан агрардык ишканаларды башкарууга байланышкан экономикалык изилдөөлөрдүн ролу методикалык жактан да, ошондой эле практикалык жактан да чоң мааниге ээ.

Айыл чарба ишканаларын башкаруунун негиздери болуп жалпы башкаруу теориясынын фундаменталдуу принциптери жана ыкмалары кирет. Алардын негизгилери болуп башкаруу чечимдерин кабыл алуу башкаруудагы буйруктарды аткаруучуларга жеткирүү, башкаруу командасын аткаруу жана көзөмөл процесстерин айтсак болот. Ошону менен бирдикте айыл чарба ишканаларын башкарууда экономиканын агрардык секторуна таандык болгон өзгөчөлүктөрдү эске алуу керек.

Айыл чарбасын жүргүзүүдө негизги өзгөчөлүктөрдөн болуп анын сезондук мүнөзү, дыйканчылык жана мал чарбачылыкта жаратылыштын жана аба-ырайынын чоң таасирин көрсөтүшү, дыйканчылык жана мал чарбачылыкты жүргүзүүдөгү мейкиндиктин б.а. чарбанын жер жерлерге жайланышы ж.б. айтсак болот. Дагы бир өзгөчөлүк бул айыл чарбасын экономиканын башка секторлор менен алардын ичинен өзгөчө өнөр жайдын кайра иштетүү сектору, соода сатык рыногу, өндүрүштүн жана социалдык инфраструктура объекттери менен байланышын айтсак болот. Мунун баардыгы айыл чарбасын башкарууда жана чарбачылыкты жүргүзүүдө таасирин берип бири-бирине болгон өз ара сунуштарды жана талаптарды

эске алуу менен айыл чарбасынын ишканаларын эффективдүү иштөөчү моделин түзүүгө көмөктөш болот.

Башкаруунун жаңы системасы экономика илимине кээ бир жаңы проблемаларды изилдеп, чечүү керек экендигин айгинелеп койду. Алар негизинен айыл чарбасында рынок мамлелерин өркүндөтүү, атаандаштыкка туруштук бере ала турган айыл чарба продукцияларын өндүрүү, эмгекти мотавациалоону күчөтүү ж.б. Рынок экономикасындагы ишмерүүлүктүн, башкаруунун проблемалары боюнча диссертациялык изилдөөнүн теориялык базасы болуп Ата-Мекендик жана чет өлкөлүк авторлордун илимий эмгектери эсептелинет.

Айыл жергесинин агрардык өндүрүштүн өнүгүүсү өз негизинде жалпы аймактык өнүгүүгө, ошондой эле бүтүн республиканын өнүгүүсүнө таасирин тийгизет деп ишенимдүү айтууга болот. Анткени, ал табийгый климаттык шартка, айылдын жайгашкан географиялык абалына, транспорттук жана башка байланыш мүмкүнчүлүктөрүнө байланыштуу өзүнчө өзгөчөлүктөргө ээ.

Агрардык өндүрүштү башкаруунун экономикалык механизминин түрдүү маселелерин илимий изилдөөдө республикабыздын көрүнүктүү окумуштууларынын илимий эмгектери жарык көргөн. Алсак, республикабыздын Улуттук илимдер академиясынын академиги Койчуев Т.К., Улуттук илимдер академиясынын мүчө-корреспонденттери – Лайлиев Ж.С., Орузбаев А.О., Балбаков М.Б., Исманов А.И., Купуев П.К., Мусакожоев Ш.М., Абдымаликов К.А., Исраилов М.И., Идинов К.И., Рахматов А.Р., Ж.Ж. Жумабаев., Джаилов Ж.С., Джумабаев К. Ж., Атышев К.А. ж.б. Ал эми башкаруунун фундаменталдык жагдайларын изилдөөдө чет өлкөлүк жана КМШ өлкөлөрүнүн окумуштууларынын салымы чоң. Алардын илимий эмгектеринде башкаруу механизмин түзүүнүн илимий базасы негизделген. Ошентсе да азыркы учурда башкаруу маселеси боюнча экономикалык илимдин иштеп жаткан жоболорун кайра карап чыгуу керек. Илимий жана практикалык көз карашта караганда, башкаруунун экономикалык механизмдин натыйжалуу өркүндөтүүнүн көптөгөн аспектилерин, айыл-чарба өндүрүшүндөгү аймактык өзгөчөлүктөр методологиялык жана усулдук жактан жетишээрлик изилденбегендиги диссертациялык изилдөөнүн темасын аныктоого өбөлгө түздү.

Диссертациянын темасынын негизги илимий изилдөө иштери менен болгон байланышы. Диссертациялык иш 2013 – 2017- жылдарга Кыргыз Республикасынын туруктуу өнүгүүсүнүн стратегиялык программасынын, регионалдык башкаруу системасын өркүндөтүү программасынын, Ош мамлекеттик университетинин “Менеджмент” жана “Экономика” кафедраларынын илим – изилдөө тематикасынын планынын алкагында жүргүзүлдү.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери. Кыргыз Республикасынын Ош облусунун мисалында айыл чарба ишканаларын башкарууда натыйжалуулукту жогорулатуунун жолдорун иштеп чыгуу изилдөөнүн максаты болуп саналат.

Коюлган максатка жетүү үчүн изилдөөнүн алдында төмөнкү милдеттер коюлду:

– айыл-чарба ишканаларын башкаруунун экономикалык механизминин теориялык негиздерин үйрөнүү жана аларга айрым тактоолорду киргизүү;

– экономикалык эффективдүүлүктү жогорулатуу багытындагы чарбалык башкаруунун негизги функциялары жана принциптерине тактоо киргизүү;

– учурдагы айыл чарбадагы башкаруу системасындагы тенденцияларга ылайык башкарууну уюштуруунун жана анда колдонуулучу экономикалык механизмдердин өзгөчөлүгүн аныктоо;

– агрардык өндүрүштүн учурдагы абалын жана аны башкаруунун натыйжалуулугун талдоонун негизинде резервтерди аныктоо жана аларды иш жүзүнө ашыруунун жолдорун издөө;

– агрардык ишканаларды башкаруунун рыноктук структурасынын өркүндөтүүнүн жолдорун издөө;

– башкаруунун рыноктук экономикалык механизминин моделин издөө;

– айыл чарба ишканаларынын жумушчуларынын эмгекке болгон кызыгуусун жана жоопкерчиликти арттыруунун жолдору сунуштоо.

Диссертациялык иштин илимий жаңылыгы төмөнкүлөрдөн турат:

– айыл-чарба ишканаларын башкаруунун экономикалык механизминин теориялык негиздерин үйрөнүү аркылуу башкаруунун мазмунун айрым учурдагы талапка б.а. рынок мамилелерине шайкеш болгон толуктоолор киргизилди;

– башкаруунун экономикалык эффективдүүлүктү жогорулатуу максатында башкаруунун функцияларына тактоолор киргизилди;

– айыл чарба өндүрүшүндөгү башкарууну уюштурууну жана анда колдонуулучу экономикалык механизмдердин теоретикалык талдоо менен учурдагы өзгөчөлүктөр аныкталды;

– региондогу айыл чарба өндүрүшүнүн абалын жана аны башкаруунун натыйжалуулугун талдоо аркылуу өндүрүштөгү жана башкаруудагы резервтер аныкталды;

– агрардык ишканаларды башкаруудагы рынок структураларын өркүндөтүү жолдору иштеп чыгылды;

– башкаруунун рыноктук экономикалык механизминин учурдагы талаптарга жооп берүүчү модели сунушталды;

– өндүрүш күчтөрүнүн өзөгү болгон эмгекке кызыгууларды жогорулата турган стимулдардын системасы иштелип чыкты жана сунушталды.

Иштин практикалык мааниси. Изилдөөнүн жыйынтыгынын практикалык мааниси, изилдөөнүн жыйынтыктары сунуштар жана жоболордун деңгээлинде айыл чарба ишканаларын башкарууну өркүндөтүү үчүн практика жүзүндө ишке киргизилгендиги менен аныкталат.

Башкаруунун рыноктук экономикалык механизмдин элементтерин практикада колдонуу башкаруунун натыйжалуулугун жогорулатат жана айыл чарба өндүрүшүнүн туруктуу өсүшүнө алып келет. Диссертациянын негизги методикалык жана практикалык жоболру менеджмент, экономика адистиктери боюнча кадрларды даярдоодо жогорку окуу жайлардын окуу процессинде колдонулат.

Изилдөөнүн жыйынтыктарынын экономикалык мааниси. Айыл чарба ишканаларынын ишмердүүлүгүнүн натыйжалуулугун жогорулатуу максатында, алардын башкаруу механизмдин өркүндөтүүгө байланышкан илимий масалелерди иштеп чыгуу жана анын жыйынтыгын практика жүзүндө ишке ашыруу, өндүрүштү башкаруу чыгымдарын кыскартуу жана анын натыйжалуулугун көтөрүү өндүрүштүн өсүшүнө түрткү болот.

Жүргүзүлгөн изилдөөлөрдүн натыйжасында башкаруу механизмдин рыноктук элементтерин ишке киргизүү башкаруунун экономикалык механзиминин моделин өркүндөтөт.

Диссертациянын коргоого алып чыгуучу негизги жоболору:

– айыл чарба өндүрүшүн башкаруунун натыйжалуулугун көтөрүүчү рыноктук экономикалык механизмдеринин теориялык - методологиялык аспекти;

– башкаруунун рыноктук тибин өркүндөтүүнүн теориялык аспекти;

– айыл чарба ишканаларындагы башкаруу системасынын учурдагы абалы;

– агрардык ишканаларды башкаруунун рыноктук структурасы;

– башкаруунун рыноктук экономикалык механзиминин модели;

– айыл чарба ишканаларынын жумушчуларынын экономикалык жактан жоопкерчилиги менен кызыгуусун негиздөө.

Изденүүчүнүн жеке салымы:

– автор тарабынан илимий эмгектерди изилдеп талдоонун негизинде айыл чарбасын натыйжалуу башкаруунун илимий – теориялык негиздери изилденген жана жалпыланган;

– рынок шарттарына ылайык агрардык ишканаларды башкаруунун натыйжалуулугун көтөрүү максатында башкаруунун рыноктук экономикалык механзимин киргизүү боюнча методикалык сунуштардын берилиши;

– агрардык ишканаларды башкаруунун региондук өзгөчөлүктөрүн эске алып, анын рыноктук структурасы иштелип чыкты;

– башкаруунун рыноктун экономикалык механзиминин модели түзүлдү;

– өндүрүштүн натыйжалуулугун жогорулатууда жумушчулардын экономикалык кызыгуусун артыруучу система иштелип чыкты.

Изилдөөнүн жыйынтыгын апробациялоо. Диссертациялык изилдөөнүн негизги жоболору жана жыйынтыктары эл аралык жана

республикалык илимий практикалык конференцияларда жана ошондой эле илимий популярдуу журналдарда каралган.

Диссертациялык изилдөөнүн жыйынтыктарынын жарыяланышы. Диссертациянын темасы боюнча бардыгы болуп 7 илимий эмгек, жалпы көлөмү 3,4 б. т. жарыяланган.

Диссертациянын көлөмү жана түзүлүшү. Диссертация киришүүдөн, 3 баптан, корутундудан, 118 колдонулган илимий адабияттардан. Диссертациянын көлөмү 171 бет, 15 таблица, 5 сүрөт.

Диссертациялык иштин негизги мазмуну

Киришүүдө диссертациянын темасынын максаты жана изилдөө багыты, иштин актуалдуулугу жана түзүлүшү келтирилген.

Биринчи глава “**Агрардык өндүрүштү башкаруунун теориялык жана методологиялык негизи**” деп аталып, айыл-чарба ишканаларын башкаруунун экономикалык механизминин теориялык негиздери; экономикалык эффективдүүлүктү жогорулатуу багытындагы чарбалык башкаруунун негизги функциялары жана принциптери; айыл чарба өндүрүшүндөгү башкарууну уюштуруунун жана анда колдонулуучу экономикалык механизмдеринин өзгөчөлүгү каралат.

Башкаруу теориясы ар түрдүү ыкмалардан жана принциптерден турат. Алардын жалпы жана спецификалык мүнөзгө ээ болгон жагдайлары бар, жалпы мүнөздөмөлөр экономикалык ар түрдүү секторлоруна колдонууга негиз бар ал эми спецификалык жактары ар бир ондуруштун турлоруно келгенде, алардын озгочолукторуно жараша кандайдыр бир озгоруулорго дуушар болот. Мунун себебин башкаруу теориясы бир жагынан качан гана ар бир башкаруу объектисине жараша жана анын озгочолукторун эске алса гана натыйжа берет. Экинчи жактан башкаруу теориясы жогоруда айтылгандын эсебинен өзү дагы кеңейет жана кошумча баалуулуктарга ээ болот.

Буга мисал болуп экономиканын агрардык секторун айтсак болот. Агрардык сектор албетте башка сектордон, мисалы, өндүрүш, өнөр-жай же болбосо курулуш секторлорунан олуттуу айырмачылыктары бар. Алсак айыл-чарба ондурушу сезондуу мүнөзгө ээ. Ал эми өнөр жай же болбосо курулуш жылдын кайсы мезгилине карабай улана берет. Экинчиден айыл чарба өндүрүшүн уюштуруу жаратылыш жана климаттык шарттарга байланыштуу. Айыл чарбасынын ушул шарттарга көз каранды болушу сөссүз түрдө башкаруу системасына жана башкарууну уюштурууда таасири бар. Себеби, айыл чарбасын уюштуруудагы жаратылыш жана аба-ырайындагы шарттар башкаруунун кайсы ыкмаларын колдонуусуна түздөн-түз таасири бар.

Мындан тышкары айыл чарба өндүрүшүнүн натыйжалуулугун күн сайын же ай сайын билүүгө болбойт. Аны түшүм жыйнаганда же болбосо айыл чарба продукцияларын рынокто сатканда гана билсе болот. Бул дагы башкарууну уюштурууга түздөн-түз таасир берет. Себеби, негизги башкаруунун жолдору жана анын натыйжалуулугу түшүмдүн алынышы жана айыл чарба продукцияларын рынокто өтүмдүүлүгүнө жараша болот.

Дагы бир өзгөчөлүгүнө токтолсок бул айыл чарба өндүрүшүн башкарууну уюштуруу мейкиндикке жана убакытка жараша болот. Мисалы, эгерде өнөр жай өндүрүшүн (мисалы, машина куруу ишканасы) кандайдыр бир туруктуу жерде болсо айыл чарба продукциясын өндүрүү ар түрдүү жерлерде жайгашкан жана продукцияларды өндүрүү бир эле мейкиндикте ар түрдүү болушу мүмкүн. Ошондуктан айыл чарбадагы жер-жерлердеги мейкиндиктеги өстүрүүлүчү өсүмдүктөргө жараша болот.

Рынок шарттарында айыл чарба ишканаларын башкаруу жалаң гана айыл чарба өсүмдүктөрүнүн сапатын же түшүдүүлүгүн өркүндөтүү эмес, ошол эле учурда алардын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн артыруу болуп саналат. Анткени, айыл чарбасынын натыйжалуулугу атаандаштыкка туруштук бере ала турган жана рынокто жакшы баага сатылып пайда келтиргендигине байланыштуу болот.

Ушундан улам, башкаруунун жалпы теоретикалык ыкмалары биздин оюбузга ар бир өндүрүштүн өзгөчөлүктөрүнө жана алардын алдына койгон максаттарына дал келүүгө тийиш. Мындайча айтканда, агрардык сектор алдыга кандай максат койсо, ошону аткаруудагы аракеттерди башкаруу системасынын ыңгайлуу ыкмаларына дал келиштирип өндүрүштүн натыйжалуулугуна жетишүү болуп саналат.

Айыл чарбасында башка же реалдуу секторлого жараша көп түрдүү максаттар коюлат, алардын катарына айыл чарба продукцияларынын сапатын жогорулатуу, жер-суу ресурстарын эффективдүү пайдалануу ж.б. атаса болот. Бирок, айыл чарба өндүрүш катары өзүнүн алдына өндүрүштү эффективдүү уюштуруунун негизинде натыйжалуулукка башкача айтканда экономикалык пайда алуу болуп саналат.

Башкаруу процесси кырдаалдык ыкмага жараша төрт этапка бөлүнөт:

- 1) башкаруучунун башкаруучулук компетентүүлүгүн түзүү;
- 2) кырдаалга карата кандайдыр бир методду колдонуудан келип чыккан жыйынтыкты алдын ала көрө билүү жана талдоо;
- 3) кырдаалды адекваттык, трактовалоо, анын негизги факторлорун аныктоо жана аларга таасир берүүнү баалоо;
- 4) оң натыйжага жетүү үчүн реалдуу шартка карап башкаруунун ыкмаларын макулдашуу.

Бул процессте үчүнчү этап чечүүчү болуп эсептелет. Кырдаалдык ыкма принцибинде башкарууда башкаруунун жакшы ыкмалары жок экендигин, алардын натыйжалуулугу башкаруу кырдаалына жараша боло тургандыгын көрсөтө алды. Бул мамилени башкарууну салыштырмалуу концепциясы деп койсок болот. Ал башка көптөгөн мамилелердин абсолюттап кетишинен жана алардын универсалдуулукка койгон дооматтарын көзөмөлдөйт. Бул – бүгүнкү учурда башкаруу теориясы жана практикасы.

Башкарууда эң негизги ролду рынок мамилелери тузот. Эгерде тарыхый жактан карасак КМШ өлкөлөрүндө өткөн кылымдын 80-чи жылдарынын аягына чейин рынок мамилелери орун алган эмес деп айтсак болот. Рынок – деген бул сатуучунун жана сатып алуучунун эркиндиги. Рыноктогу баалардын орнотулушу, суроо жана талапка ылайык болушу,

ишканалардын арасында атаандаштыктын орун алышы жана ошондой эле рынок мамилелерин коомчулук иштеп чыккан кандайдыр бир эрежелердин негизинде болушу эсептелет.

Эгерде, башкаруу маселелерин комплекстүү жана системалык түрлө карасак анда негизги элементтердин бири болуп менеджменти айтсак болот.

Менеджмент – бул ишканада ишкердүүлүк жана башкаруу функцияларын ишке ашыруучу адамдардын тобу.

Илимий чөйрөдө жана адабияттарда башкаруу категориясын алсак аны өз алдынча карагандар басымдуулук кылат. Бул багытта өзгөчө мааниге ээ боло турган нерсе башкаруунун түзүлүшү болуп эсептелинет. Тактап айтканда башкаруунун түзүлүшү деп – бул башкаруу кызматкерлери жана башкаруу бөлүмдөрүнүн жыйындысы, алардын бири-бирине баш ийүү тартиби жана өз ара байланышы. Башкаруу түзүлүшүнүн схемасында аткаруучулардын курамы, алардын бири –бирине баш ийүүсү жана байланышы чагылдырылат.

Башкаруу – бул функция жана ошондой эле түрдүү ишканалардагы адамдарды башкаруу боюнча ишмердүүлүктүн түрү. Башкаруу – бул функцияны ишке ашыруучу адамзаттын билими.

Ишкана башкаруунун негизин түзөт, ал башкаруу системасынын иштешине себеп болуп, өбөлгө түзөт.

Ишкана – бул жалпы максаттарга жетүү үчүн аң – сезим, акыл менен координацияланган адамдардын тобунун ишмердүүлүгү. Демек ишкана – бул алдын ала коюлган максаттарына жетүү үчүн адамдардын биргелешип натыйжалуу иштөөсүнө мүмкүнчүлүк берген ишкананын түзүлүшүн түзүү процесси [31].

Жогоруда айтылгандарга кошулуу менен бирдикте биздин оюбузга башкаруунун функциясы анын натыйжалуулугу менен толуктанышы керек. Башкача айтканда башкаруунун негизги максаты болуп жалаң гана башкаруунун ыкмалары, жолдору эмес негизгиси кандай натыйжага жетүү жана бул натыйжа кандай көрсөткүчтөр менен өлчөнөт. Мисалы, айыл чарба ишканаларын алсак, алардын натыйжалуулугу ишканалардын чыгарган продукцияларынын сапаты, көлөмү, конкуренцияга жарамдуулугу жана рынокто өтүмдүүлүгү болуп эсептелинет. Демек башкаруу системасынын максаты дагы ушуга байланышы керек.

Эгерде башкаруу системасы өзүнчө уюм болсо, (мисалы, министрликтер, агентстволор, мэрия ж.б.) анда албетте, башкаруунун функциясы башкачараак болот дагы, башкаруунун натыйжалуулугу башка көрсөткүчтөр менен аныкталат. Бул учурда эң негизги болуп убагында жана сапаттуу чечимдерди кабыл алуу, алынган чечидерди аткаруучуларга тез жана өз убагында жеткирүү, аткаруучулардан сапаттуу иштерди талап кылуу жана көзөмөлдөө. Ушуга байланыштуу башкаруунун натыйжалуулугу дагы аталган нерселерди так жана сапаттуу аткарылышы болуп эсептелет.

Жогоруда айтылгандардын негизинде башкаруу системасынын кайсы жерде жана кайсы учурда орун алгандыгына байланыштуу болот. Ошондуктан биздин изилдөө багытыбызга ылайык айыл чарбасындагы

ишканаларындагы башкаруунун эффективдүүлүгүн жогорулатуу болуп эсептелет.

Айыл чарба ишканаларынын башкаруудагы негизги максаттардын бири болуп өндүрүштүн эффективдүү натыйжалуулугун жогорулатуу болуп эсептелинет. Мында чарбаны башкаруунун жана өндүрүштүн максаттары окшош экендигин байкайбыз себеби өз алдынча чарбачылыкта жогоруда айтылгандай өндүрүштүн жана башкаруунун максаттарын кээ бир айырмалыктарына карабай бөлүүгө болбойт.

Өндүрүштүн эффективдүүлүгүн жогорулатуу экономикалык теорияда, практикада жана башкарууда негизги максаттарга кирет.

Анын маңызы өндүрүштө жана башкарууда аз өлчөмдөгү каражаттарды жумшоо аркылуу максималдуу натыйжа алуу. Муну төмөнкү формула менен туйунтса болот:

$$\text{Э} = \frac{P}{Z}, \text{ бул жерде}$$

Э – экономикалык эффективдүүлүк;

P – орусча сөздөн алынган ишкананын натуралдык жана нарктык негизде өлчөнө турган натыйжа;

Z – кандайдыр бир натыйжа алуу үчүн акчалай түрдө алынуучу чыгымдар.

Жогорудагы формулага жараша эффективдүүлүк, канчалык натыйжа көп болсо, жана ошол эле учурда канчалык чыгымдар аз болсо, ошончолук анын көлөмү жогору болот.

Демек, ар бир чарба жакшы көрсөткүчтөргө жетүү үчүн натыйжасын жогорулатышы жана чыгымдарды азайтышы керек. Бул универсалдуу түшүнүк баардык эле өндүрүш ишканаларына жана чарбаларга таандык деп айтсак болот. Бир гана тактай турган нерсе айыл чарба ишканаларынын натыйжасы кандай көрсөткүчтөр менен өлчөнөт. Ушундай эле маселе чыгашаларды өлчөө жана эффективдүүлүктү аныктоо болуп саналат.

Экономикалык эффективдүүлүк – бул салыштырмалуу түшүнүк, ал эми эффект – абсолюттук көрсөткүч, ошондуктан кандайдыр бир чарба, кандайдыр календардык убакытта натуралдык же нарктык көрсөткүчтөр менен эффект алды деп айтышат. Ал эми эффективдүүлүк салыштырмалуу түшүнүк болгондуктан кандайдыр бир чарба ушуга эле окшош чарбадан, же болбосо, жоготууларга учурады. Ошондуктан эффективдүүлүк “жакшы”, “начар”, “ийгиликтүү” ж.б.у.с. терминдер менен өлчөнөт. Эффективдүүлүктү өлчөөдө кеңири түрдө процент жана ар түрдүү салыштырмалуу көрсөткүчтөр колдонулат.

Ишкананын натыйжасын аныктоо, көрсөткүчтөрдү тактап кетүү зарыл. Алардын арасында эң негизгиси болуп ишкананын натуралдык жана нарк түрүндө чыгарылган продукциясы болуп эсептелинет. Бирок, айыл чарбасынын ишканаларына карата өндүрүлгөн продукция (түшүм, тонна, центнер, малдын саны ж.б.). Рынок шартында сатылганга чейин акыркы натыйжа болуп эсептелбейт. Себеби, эгерде алар рынокто өтпөй калса, же

болбосо өздүк наркын актабай калса, натыйжа терс көрүнүштөр менен бааланат.

Албетте, эгерде дыйкан же ферма айыл чарба продукцияларын өзү керектөө үчүн өндүрсө, анда алынган түшүмдү акыркы натыйжа деп айтсак болот. Бирок айыл чарба продукциялардын басымдуу көпчүлүк көлөмү рынокто сатууга багыталган. Ушундан улам айыл чарбасынын эффективдүүлүгү рыноктогу абалга да жараша болот. Башкача айтканда рыноктогу шарттар ж.б.у.с. нерселер эффективдүлүктүн көлөмүнө чоң таасир тийгизет.

Экинчи эффективдүлүктүн көрсөткүчү болуп сарпталган каражаттар, башкача айтканда чыгымдар эсептелет. Чыгымдар – баардык эле өндүрүшкө таандык материалдык негизги фондун чыгымдары эмгек акы, электр энергияга, уюштурууга кеткен ж.б. чыгымдар кирет. Канчалык чыгымдарды үнөмдөө аркылуу ошол эле учурда натыйжа алуу үчүн максаттуу түрдө пайдаланылса ошончолук эффективдүлүктүн көрсөткүчтөрү жогору болот.

Биздин оюбузча айыл чарбасынын ишканаларынын деңгээлинде башкаруунун жана өндүрүштүн максаттары бири-бирине дал келет.

Эгерде, айыл чарбасынын ишканаларынын өндүрүшүнүн жана башкаруунун максаттары бир болсо, ушуга жараша эффективдүлүктү жогорулатуу максатында тийиштүү функцияларды жана принциптерди иштеп чыгаруу керек.

Бул жерде өндүрүштүк функциялар башкаруунун функциялары бир максатта болгону менен алардын мазмуну менен ыкмалары бири биринен айырмаланат. Эгерде өндүрүш функциялары негизинен – өндүрүштү туруктуу жана стабилдүү уюштуруу болсо, башкаруунун функциясы өндүрүшкө катышкан кызматкерлерди ар түрдүү ыкмалар менен натыйжалуу иштетүү болуп саналат.

Башкаруу функциялары өзгөчө мүнөзгө жана мазмунга ээ, алардын ар бирин өз алдынча ишке ашырса болот, ар биринин ортосунда болушу да мүмкүн же болбосо алар бири – бири менен тыгыз байланышта болот, ошондой эле алар бири – бирине жуурулушкан. Алсак, көзөмөлдөө функциясынын аткарылышынын негизинде маалыматтар чогултулат, же болбосо пландын аткарылышы көзөмөлдөнөт. Ошол эле учурда көзөмөлдү мативациялашыбыз жана уюштурушубуз керек. Башкача айтканда башкаруу системасында бардык башкаруу функциялары бүтүндөй бир процеске биригишкен.

Эгерде менеджер өзүнүн ишканасынын келечегин ойлосо, анда башкаруу функциянын бардыгын ишке ашырышы керек. Ишти пландоодон баштоо керек.

Айыл чарба ишканаларын башкарууда КМШ өлкөлөрүнүн, анын ичинде Кыргызстандын шартында уюштуруу маселеси эң актуалдуу ролду ойнойт. Уюштуруудагы түшүнбөстүктөр же болбосо кемчилдиктер тез эле учурда терс көрүнүштөрдү пайда кылат. Мисалы, биз көз карандыктан кутулгандан баштап ар түрдүү менчик формаларын түздүк. Бул деген эмгекти стимулдаштырууга жана сатып алууда, соода жүргүзүүдө, бааларды

аныктоодо жана башка аракеттерде эркиндикти пайда кылды. Ушул максатта команда экономикасы өкүм сүргөн мезгилдеги уюшулган кохоз жана совхоз деген чарбалардан эмгектин өндүрүмдүүлүгүн жогорулатуу максатында аларды таркатып менчик дыйканчылык жана фермерлик чарбалар түзүлгөн болчу. Бирок бул аракеттен чыныгы натыйжа чыккан жок, тескерисинче ишканалардын эффективдүүлүгү терең түшүп кетти. Мындай абалдын негизги себеби болуп уюштуруучулук механизмдеринин иштебегени тактап айтканда биз алиге чейин дүнүйөдө кеңири жайылган натыйжаны жакшы берген кооператив айыл чарба ассоциациясы ар түрдүү бирикмелерди уюштура албай жатабыз.

Башкаруудагы дагы бир олуттуу маселе – бул максаттар боюнча башкаруу принциби – бул жаңы кырдаалдарды алдын ала көрө билүү боюнча башкаруу. Принциптин негизин ар бир жумушчу күчү, ишкана үчүн түзүлгөн бизнес – план түзөт.

Айыл чарбасында экономиканын башка тармактарындай эле, башкарууда инновациялык чоң мааниге ээ. Себеби, башкаруунун өзү үзгүлтүксүз өзгөрүлүп турган нерсе жана ал, улам улам жаңы ыкмаларды талап кылат. “Инновация” -түшүнүгү жана функция мазмуну төп келүүчү комплекстүү жана көптөгөн аспектерден турат.

Башкаруунун эффективдүүлүгүн касыз кылууда практикада кеңири колдонуучу экономикалык механизмдерге да жараша болот. Алардын катарына жерге жана негизги каражаттарга ээлик кылуу кирет. Рынок шартында айыл чарбасында менчиктин ар түрдүү түрлөрү өкүм сүрөт. Бирок менчиктин ар түрдүү формасы автоматтык түрдө башкаруудагы эффективдүүлүктү алып келбейт. Эң негизгиси болуп ишмердүүлүктү жакшы деңгээлде уюштуруп жер жерлерде айыл чарба потенциалын жана жаратылыш аба-ырайы мүмкүнчүлүктөрүн толук колдонуу максатында ишканалардын ар түрдүү формаларын түзүү керек, качан ган болгон потенциалды эмгек ресурстарын колдонулган техниканы, механизмдерди натыйжалуу пайдалана алганда гана тийиштүү жыйынтык алса болот.

Дагы бир көңүл бура турган нерсе – бул башкарууда инновациялык ыкмаларды киргизүү, ошондой эле катышын табуу б.а. башкаруунун рыноктук жана административтик методдорунун айкалышы керек. Өткөөл мезгилде экономикада малекеттик сектор менчиктештирүүнүн жана рыноктук ишкердүүлүктүн чөйрөсүнүн кеңейишинин эсебинен кыскарат. Бирок өткөөл мезгил аяктаса да рыноктук мамиле натыйжалуу өнүгүп жаткан өлкөлөрдө ички дүң продукциянын үлүшүндө мамлекеттин ири жана өтө эле ири ишканалардын үлүшү көп эле бөлүгүн түзөт. Бул ишканаларды белгилүү бир этапта автордун ою боюнча башкаруунун рыноктук – административдик методдорунун комбинациясына таянат.

Учурдагы дүйнөлүк глобалдык процессин илимдин, техниканын жана технологиянын ыкчам өнүгүүсүн эске алсак, башкаруудагы дагы бир олуттуу механизмди б.а. башкаруунун талапка жооп берүүчү технологиясын айтсак болот. Башкаруу башка экономикалык процесстерге ылайык эле өзүнүн технологиясын айтсак болот.

Башкаруудагы дагы бир олуттуу маселе жумушчулардын жана кызматкерлердин эмгек акысын акыйкаттык, объективдүүлүк негизде камсыз кылуу. Ар бир айыл чарба кызматкери өз жеке чарбасында болобу же жалданма жумуш аткарабы эмгек акысынын көбөүшүн каалайт. Бирок бул нерсе негизинен эмгектин сапатынан жана санынан болгондуктан ар бир жумушчу өзүнүн эмгегин туура жана акыйкат балоосун каалайт. Бирок эмгек акысы жалаң гана эмгектин санынан же сапатынан көз каранды эмес, себеби анын көлөмүн рынокто суроо талаптардын катнашына да жараша болот. Канчалык продукция конкуренцияга жөндөмдүү болсо, ошончолук ал жогору баада сатылат. Демек ушуга жараша айлык акыга бөлүнүүчү үлүш да жогору болот.

Бирок жогоруда айтылган жөнөкөй логикалык ойлор чындыгында турмушта өтө татаалданып кетиши мүмкүн. Мисалы, айыл чарбада жалданып иштеген жумушчулар үчүн рынок конъюктурасы келечекте (б.а. айыл чарба продукциясы сатылган мезгилде) кандай болушуна тиешеси азыраак, ага негизинен жумуш берүүчү аткарган конкреттүү жумушчунун акысын төлөө зарыл. Ошондуктан рыноктогу боло турган конъюктураны кандай тенденциялар болушун алдын – ала аныктоо бул негизинен башкаруучунун милдети.

Экинчи глава “Агрардык өндүрүштүн учурдагы абалы жана аны башкарууну уюштуруунун натыйжалуулугу” деп аталат. Агрардык өндүрүштүн учурдагы абалына; агрардык өндүрүштү башкаруудагы экономикалык механизмдерди талдоого; агрардык ишканаларды башкаруу системасынын натыйжалуулугуна арналган.

Агрардык сектордун учурдагы абалын жана аны башкаруунун натыйжалуулугун талдасак бир топ көйгөйлөр бар экендиги билинди. Айтсак мамлекетибизде бүгүнкү күнгө чейин рынок мамилелеринин объективдүү мыйзамдарына негизделген айыл чарбасын өнүктүрүүнүн илимий негизделген концепциясы жетишээрлик иштелип чыккан эмес. Ошондуктан айыл чарбасындагы болуп жаткан реформалар локалдык жана фрагменттик мүнөзгө ээ.

Экономикалык системаны трансформациялоо ийгиликтүү ишке ашты деп эсептелинет, качан гана бул системанын натыйжалуулугу өскөндө, жаңыдан түзүлгөн чарба жүргүзүүчү субъектилердин экономиканын тармактарынын натыйжалуулугу жогорулаганда. Ал эми биздин республикада айыл чарбасын реформалоону ишке ашырууда көптөгөн катачылыктар кетирилген.

Айыл чарбасы эл чарбасынын бир бөлүгү болот ал Кыргызстанда чечкиндүү тармак болуп эсептелет. Бирок айыл чарбасынын орду эгемендүүлүк мезгилде бир топ өзгөрүүлөргө дуушар болду. Эгерде 1990 жылдары анын жалпы дүң продукцияга болгон үлүшү 45%га жакын болсо, 2014 жылы 18% түздү. Б.а. айыл чарбанын үлүшү 2,5 эсеге азайды. Мунун артында бир топ экономикадагы терс көрүнүштөр жатат., айтсак калктын 65%дан ашыгы айыл жергесинде жашайт., анын көпчүлүк айыл чарба өндүрүшү багытында иштешет. Айыл чарба продукцияларын өндүрүү

кескинтүрдө азайгандыгына байланыштуу мурда болуп көрбөгөндөй жумушсуздук башталды жана айыл жергесиндеги жашоочулар массалык түрдө жер которуу, анын ичинен чет өлкөлөргө көчүп кетүү көнүмүш ишке айланды.

Албетте, айыл чарба продукцияларын өндүрүүдө биринчи иретте товар өндүрүүчүлөрдүн б.а. дыйкан жана фермер чарбаларын алардын кайсы менчиктин негизинде иш жүргүзүлгөндүгүн талдоо керек. Экономиканын агрардык секторунда чарба жүргүзүүнүн түрдүү формасындагы агрардык ишканалар: мамлекеттик, жамааттык, дыйкан (фермердик) жана жеке чарбалар иш алып барат.

Башкаруу маселесинде региондун өзгөчөлүгүн эске алуу ишканалардын эффективдүү иш алып баруусуна өзгөчө өбөлгө түзөт. Алсак Ош област боюнча айыл чарба продукцияларын дүң чыгаруу жана алардын түзүмү төмөндөгүчө: мамлекеттик жана коллективдик чарбалар өндүргөн продукция 330,0 млн. сомду түзүп, жалпы өндүрүлгөн продукциянын 1,0 %ын түзгөн, анын ичинде: дыйканчылык 327,4 млн. сом, жана 2,2 %; мал чарбасы 2,6 млн. сом жана 0,02 %, ошондой эле дыйкан (фермердик) чарбаларда 15735,0 млн. сом жана 47,5 %, анын ичинде: дыйканчылык 11593,0 млн. сом жана 76,6 %; мал чарбасы 4142,0 млн. сом жана 23,0 %, жеке чарбаларда 17075,5 млн. сом жана 51,5 %, анын ичинде: дыйканчылык 3199,5 млн. сом жана 21,2 %; мал чарбасы 13876,0 млн. сом жана 77,0 %.

Дагы бир жогоруда айтылгандан да олуттуу терс көрүнүш бул баардык системадагы башкаруунун жаңы ыкмаларына өтүшө албай жаткандыгы. Буга дыйкан чарбасынан тартып өкмөттүн аппараттарына чейинки вертикалдуу башкаруу системасын айтсак болот. Мурдагыдай эле башкаруу да командалык ыкмалар жогору жактан көрсөтмөлөрдү берүү, жана атайын жыйындарда сындоо дагы эле болсо, кеңири орун алган. Өзгөчө айтып кетүү керек Кыргызстанда жалпы башкаруу системасында 1950 жылдардай эле органдар, министрликтер, агенстволор болуп келе жатат. Сан жагынан дагы, башкаруучу ыкмалары жагынан дагы ошол мезгилден баштап ушул күнгө чейин эч нерсе өзгөргөн жок. Ошол эле 6 – 7 облус, 40тан ашык район, 420дан ашык айыл өкмөтү (сельсовет) 25 – 30 министрлик жана агентстволор. Жалпы башкаруу стили дагы өзгөргөн жок. Сөз түрүндө рынок мамилелери деген менен чынында эң негизги болгон эмгек рыногу иш жүргүзүүдө иштебей келе жатат. Буга мисал болуп мамлекеттик башкаруу органдарына кызматкерлерди конкурс аркылуу алуу жөнгө салынган эмес. Кээде, мисал катары кээ бир орундарга конкурс түрүндө алганды, реклама түрүндө көрсөтүлөт. Бирок, биздин талдообузга ушундай ыкма менен алынган кызматкерлердин үлүшү мамлекеттик башкаруу системасындагы кызматкерлердин б.а. 18 миңден ашык кызматкерлердин жарым %ды да түзбөйт. Бул деген азырынча эмгек рыногу иштебейт, же болбосо, ал образдуу айтканда аба – ырайын түзбөйт.

Айыл чарба өндүрүшүн талдоого эң негизгилерден болуп өндүрүлгөн продукциялардын дүң көрсөткүчтөрү болуп эсептелет. Муну Ош областынын мисалында карасак акыркы 5 жылдык көрсөткүчтөр төмөнкү таблицада

көрсөтүлөт (табл. 2.1).

Таблица 2.1 - Кыргыз Республикасынын Ош облусу боюнча 2000 – 2013 жылдардагы айыл чарба өсүмдүктүн жыйымы (миң тонна)

Жылдар Субъектилер	2000	2005	2010	2011	2012	2013	2014	2014ж. 2010ж. карата
Дан	120,8	280,0	268,7	297,2	270,5	257,1	287,2	2,4 эсе
Пахта	31,4	36,8	31,5	19,8	31,6	38,1	33,8	107,6%
Тамеки	10,6	11,4	11,3	9,8	7,8	7,7	5,1	48,1
Картошка	111,9	112,5	139,1	150,1	151,1	161,3	170,1	152,0
Күрүч	5,3	5,4	4,9	5,6	6,2	5,2	5,1	96,2
Жашылча	49,5	97,5	117,3	117,7	107,8		134,9	2,7 эсе

Булагы : Кыргызстанцифраларда ., КыргызстанайылчарбасыБишкек 2001., 2013.

Таблица көрсөткөндөй Ош облусу боюнча айыл чарба продукцияларын өстүрүүдө ар кандай структуралык өзгөчөлүктөр байкалат, айтсак жашылча жана дан –ндүрүү өскөн, ал эми тамеки өндүрүү 2 эседен көбүраак азайган. Ал эми пахтаны, гүрүчтү өндүрүү анча өзгөрүүгө дуушар болгон жок. Бул көрүнүштү рыноктогу болгон абал менен да көрсөтсө болот. Себеби Кыргыз тамекиси көп жылдардан бери эле атаандаштыкка туруштук бере албай келе жатат.

Өндүрүштүн эффективдүүлүгүн аныктоодо айыл чарба өсүмдүктөрүнүн түшүмдүүлүгүнүн көрсөткүчтөрү аркылуу талдасак болот. Мисалы, Түштүк региону боюнча дандын түшүмдүүлүгү 2013 жылы 29,3, 2010 жылы 31,2 центнерден алынат, 1,9 центнерге төмөндөгөн. Ушундай эле ахвал Ош облусу боюнча байкалат. Б.а. дандын түшүмдүүлүгү жогоруда көрсөтүлгөн убакта 5,2 центнерге азайгвн. Ушундай эле ахвал пахтада, тамеки, гүрүч өсүмдүктөрүндө байкалат. Бул жылдары картошканын түшүмдүүлүгүнүн өсүшү байкалат.

Рынок шартында айыл чарба продукцияларын өндүрүүдөгү негизги көрсөткүчтөрдүн бири бул айыл чарбасындагы продукцияларды сатып оңөткөрүү (табл. 2.2)

Таблица 2.2 - Ош облусу боюнча 2000-2013 жылдарда айыл чарбасындагы продукцияларды сатып өткөрүү (миң тонна, миң сом).

Жылдар Субъектилер	2000	2005	2010	2011	2012	2013	2014
Ош областы Дан	29,4	29,2	28,0	29,7	28,4	22,0	24,5

Пахта	26,1	26,6	28,5	28,3	26,3	24,8	27,1
Гамеки	24,7	24,8	25,2	25,4	25,2	25,8	24,3
Картошка	151	151	152	152,6	153,7	152,3	155,2
Күрүч	28,5	28,3	29,8	39,9	28,5	28,3	29,4

Булагы : Кыргызстан цифраларда ., Кыргызстан айыл чарбасы Бишкек 2001., 2013.

Таблицада көрүнүп тургандай айыл чарба продукцияларынын кээ бир түрүн сатып өткөзүү Ош облусу боюнча 2014 жылы 2000 жылга салыштырмалуу төмөндөп кеткен. Алсак данды сатуу 2000 жылы 120,8 тонна болсо, ал эми 2013 жылы 111,2 тонна болгон. Ушундай эле абал мал жана өй канаттуулар боюнча байкалат.

Эгерде дыйкан (фермердик) чарбалардын негизги көрсөткүчтөрүн област боюнча алсак, анда Ош областында дыйкан (фермердик) чарбалардын саны 4,5 эсеге өсүп , ал эми аларга бөлүнгөн айдоо аянты 154,2 миң гектарды түзүп 186,5%га өскөн, ошондой эле айдоо аянтынын орточо көлөмү 2000-жылы 4,7 гектарды, ал эми 2013-жылы 2,0 гектарды түзгөн, региондогу айыл чарба продукцияларындагы үлүшү 31,1 %.

Дыйкан (фермердик) чарбалардын кескин көбөйүп кетиши ири чарбаларга салыштырмалуу товар өндүрүмдүүлүгү 2,0-3,0 эсеге төмөн, өндүрүлгөн продукциялардын өздүк наркынын бир канча эссе жогору болгон эл арлык стандартка туура келбеген майда товар өндүрүүчү чарбалардын пайда болушуна алып келди жана ошондой эле жер аянтынын орточо көлөмү 1,5-2,0 гектарды түзүп калды. Өндүрүлгөн айыл чарба продукцияларынын көлөмүнүн сомго алгандагы өсүшү улуттук валютанын инфляцияга кабылгандыгы менен аныкталат.

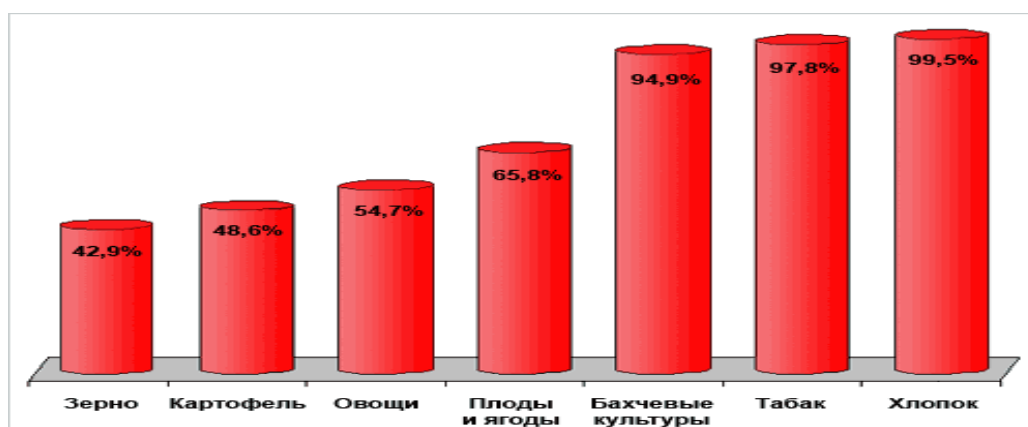
Айыл чарба ишканаларын башкарууда чарбалардын адистештирилгени, көлөмү жана аларда болуп жаткан өндүрүштүк мамилелер чоң роль ойнойт. Биз изилдегендей Кыргызстан эгемендүүлүктү алгандан бери б.а. рынок мамилелерине өткөндөн баштап алардын экономикалы системадагы (АЭС) анын курамы жана ага кирген элементтердин байланышы кескин өзгөрүүлөргө дуушар болду. Буга мисал болуп жогоруда айтылгандай мурунку ири чарбалардын, чарбалар аралык бирикмелердин ордуна көп сандаган дыйканчылык жана фермерлик чарбалар пайда болду. Ушунун натыйжасында айыл чарбасын башкарууда көп жылдардан бери калыптанып келген горизонталдык жана вертикалдык да байланыштар да үзүлдү.

Чакан дыйкан жана фермердик чарбалардын өз алдынча макамы жана башкаруунун макамы пайда болгон жана аларды башкаруу бир топ жөнөкөлөндү. Бирок мындай кадамдар өндүрүштөгү жана башкаруудагы эффективдүүлүктү алып келбеди. Мындай акыбалдын эң негизги себеби болуп айыл чапбасын башкаруудагы уюштуруу маселелери талапка жооп бербегендиги болуп эсептелет.

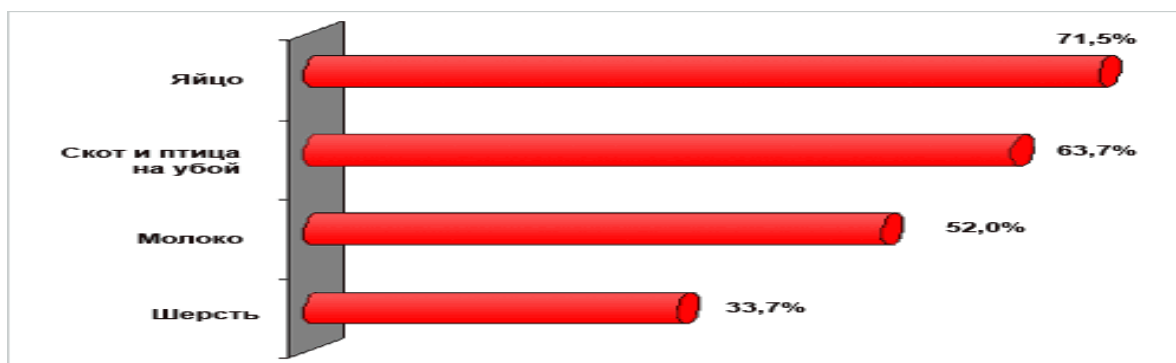
Биздин изилдөө көрсөткөндөй Ош облусунун райондорунда чарбалардын басымдуу бөлүгү 95%дан көбү дыйканчылык жана фермерлик чарбалар болуп эсептелет. Ар бир райондо бирден, экиден мамлекеттик менчиктеги үрөөн же малдарды селекциялоо чарбалар калган, бирок алардын ишмердүүлүгү дыйкан же фермер чарбаларынан айырмасы жоктой эле. Себеби, өкмөт тарабынан ал чарбаларга тийиштүү колдоо көрсөтүлбөй келе жатат. Буга мисал болуп, Ноокат районундагы Көк – Жар үрөөн чарбасы, Кара – Суу районундагы Катта – Талдык кой селекция чарбасын ж.б. айтсак болот. Алар негизинен жашап кетиши үчүн башка чарбалардан эле үрөөнчүлүк же селекциялык ишти жасабайт дагы кадимки эле дыйканчылык же фермерлик иштер менен алек.

Мындан тышкары Ош облусунун айыл чарбасынын мисалында башкаруунун эффективдүүлүгүн жогорулатууда бир топ резервтердин бар экенин айтсак болот. Адегенде эле учурдагы байланыштар примитивдүү түрдө кала берүүдө. Информациялык система айыл чарбасында жакшы ишке киргизиле элек. Ошонун негизинде ар кандай информациялар, мисалы, айыл жана суу чарба министрлигинен, областык жана райондук жергиликтүү өз алдынча башкармалыктардан ж.б. органдардан кетип жаткан информация маалыматтары дыйкан жана фермер чарбаларына жетпейт. Анткени аларда тийиштүү жабдуулар жок ал эми аларды башкаруучулар мындай режимге көнө элек.

Дагы бир айыл чарбасындагы олуттуу маселе бул айыл чарба продукцияларын рынокко чыгааруу. Мында эң негизгилерден болуп айыл чарба продукцияларынын сапаты конкуренцияга жөндөмдүүлүгү жана баалары болуп эсептелет. Мындай көрсөткүчтөрдү аныктоо үчүн продукцияны сатуу жөндөмдүүлүгү (товарность) көрсөткүчүн пайдаланса болот.

Сүрөт 2.1.- 2014 жылы болгон –өсүмдүк продукциясынын товардуулугу, % (реализация болгон продукциянын өндүрүлгөн продукцияга болгон катышы).

Сүрөт 2.2. -2014 жылы болгон мал чарбачылык продукциясынын товардуулугу, % (реализация болгон продукциянын өндүрүлгөн продукцияга болгон катышы)

Жогорудагы сүрөттө товардык касиет пахта менен тамеки өсүмдүтөрүнө көп болууда, себеби алар өздүк керектөөлөргө колдонулбайт, башка продукциялар өздүк керектөөлөргө көп колдонулгандыктан алардын товар жөндөмдүүлүгү аз болууда.

Ушундан улам көрүнүш мал чарба продукцияларына таандык. Айыл чарбаны башкаруудагы дагы бир өзгөчөлүк бул айыл чарба ишканасын уюштуруу формалары учурда агрардык ишканалардын формаларын тактоо толук, биротоло жана кайра каралбайт деп эсептөөгө болбойт. Бул азыркы учурдагы айыл-чарба өндүрүшүндөгү чарба жүргүзүүчү субъектилердин көп түрдүүлүгүнө жана аларды түзүү процессинин бүтө электегине байланышкан.

Рынок шарттарында айыл чарбасын башкаруунун маңызы түп-тамырынан өзгөргөндүгүнө карабастан, Кыргызстан сыяктуу агрардык өлкөлөрдө мамлекеттик башкаруунун көйгөйлөрү курч мүнөздө турат.

Рыноктук ийгиликке жетишүү үчүн биринчи кезекте өндүрүштүк ишмердүүлүккө көңүл буруу зарыл. Айтсак, минералдык жер семирткичтерди жана өсүмдүктөрдү коргоо каражаттарын колдонуу тандоого дуушар болууда; тоют өндүрүү жана тоют даярдоо боюнча машиналарды өндүрүү өзгөчөлөнүп калды; мал чарбачылыгында адистешүү маселеси, анын ичинде эт жана сүт багытындагы мал чарбачылыгын өнүктүрүү зарылдыгы пайда болду. Бул жараяндар мыйзам ченемдүү, жана алардын андан аркы өнүгүүсү ар бир тармактын, айыл чарбасынын негизги шарты боло берет.

Эң негизги таасирлерге биздин оюбузча рыноктогу баалардын өзгөрүшү болот. Бул өзгөрүүлөр өндүрүштөгү абалга азкөз каранды, себеби суроо талаптардын катышы башка кубулуштардын негизинде болот. Алсак, үй бүлөөлөрдүн кирешелеринин өсүшү, айыл чарба продукцияларын керектөөнүн азайышы ж.б., айыл чарбага болгон продукцияга суроону ар кандай мааниде өзгөртөт. Кирешенин жогорулашы суроонун көбөйүшүнө алып келсе, ал эми керектөөнүн азайышы тескерисинче суроону азайтат.

Ушундай эле тенденцияларды айыл чарба продукцияларына да баалардын өзгөрүшүнө да карата болот. Мындай өзгөрүүлөр албетте эффективдүүлүктүн жалпы көрсөткүчтөрүнө да таасир берет.

Олуттуу резервтер айыл чарбасындагы технологияны жана айыл чарбасына керек болгон материалдарды колдонууда да бар. Өзгөчө жер семирткичтер, өсүмдүктөрдү зыянкечтерден коргоо дары дармектер, мал чарбасындагы ветеринардык тейлөөдөгү дарыларды айтуу керек. Бул жерде Кыргызстан өзү жер семирткичтерди, дары дармектерди чыгара албаган мүмкүнчүлүгү жок болгондуктан рынок шартында аларга берген бааны эч ким жөнгө сала албагандыгы байкалды. Ушул себептен биз эгерде акыркы 10 жылда айыл чарба продукциясына болгон баалар орто эсеп менен 2 эсеге жакын өссө, жер семирткичтерге, дары дармектерге болгон баалар 3 эседен ашык өстү. Мындай жагдайлардын баардыгы келип келип эффективдүүлүктүн көрсөткүчтөрүнө таасир берет.

Буга мисал болуп дыйкандардын жана фермерлердин жер семирткичтерге, ветеринардык тейлөө кызматына туруштук бере албай, кала берсе айдоо жерлерине, анын ичинен тамаркаларын иштетүүдөн баш тартып, жерлердин кысыр калуусуна алып келүүдө. Мунун баардыгы акырында айыл чарба өндүрүшүнүн эффективдүүлүгүнүн төмөндөшүнө алып келет.

Рынок экономикасы өнүккөн өлкөлөрдүн тажрыйбасы көрсөткөндөй, агрардык тармактын өнүгүшүнө мамлекеттин таасири түз жана кыйыр түрүндө болот. Түз таасир этүүнүн натыйжасында чарба жүргүзүүчү субъектилер мамлекеттик органдардын чечимин аткарууга аргасыз болушат да өз алдынча эркин иш аракеттерди алып баруу мүмкүнчүлүгүнөн айрылышат. Мындай башкаруунун натыйжалуулугу мамлекеттик актуалдуу маселерди ыкчам чечүүдө жогору экендиги көрүнүп турат. Бирок мындай башкаруу рыноктун объективдүү мыйзамдарына карама - каршы келет.

Ал эми кыйыр таасир берүү менен башкарууда (баалар, кредиттик-финансылык, салык жана инвестиция механизмдери аркылуу) өлкөнүн экономикалык жана агрардык саясатынын максаттарына жооп берүүчү экономикалык ишкердүүлүктүн варианттарын чарба жүргүзүүчү субъектилер өз алдынча, эркин тандап алышына мамлекет шарт түзүп берет. Мындай башкаруу ыкмасы рыноктун мыйзамдарына жооп берет.

Үчүнчү глава «Агрардык ишканаларды башкаруунун натыйжалуулугун өркүндөтүү жолдору» деп аталып, анда агрардык ишканаларды башкаруунун рыноктук структурасын өркүндөтүү; башкаруунун рыноктук экономикалык механизмдин моделин түзүү; ишкананын жумушчуларынын эмгекке болгон кызыгууларынын жана жоопкерчиликтерин артыруунун жолдору каралат.

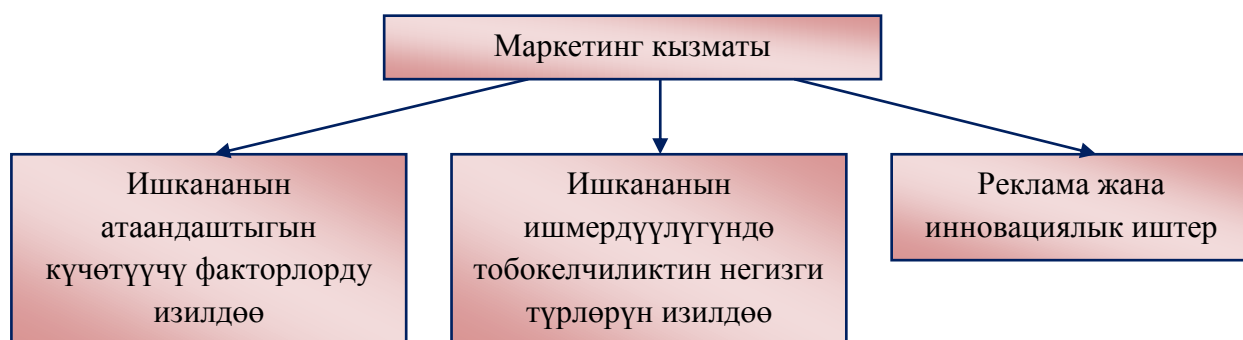
Рынок шарттарында айыл чарбасынын ишканаларынын башкаруудагы натыйжалуулукту жогорулатуунун бирден бир жолдору болуп рынок структураларын заманбап талаптарга ылайык түзүү жана өркүндөтүү болуп эсептелет.

Ушуга байланыштуу рыноктогу ар бир структура башкача айтканда рынок мамилелерине түздөн түз катышы бар физикалык жана юридикалык объектердин жемиштүү иштерин камсыз кылуу жана алар ортосундагы байланыштарды суроо талапка ылайык түзүү болуп эсептелет.

Кыргызстандын шарттарында мамлекеттик органдар тарабынан келечектеги жеке жактарды тейлөөлөрдүн комплексин түзүү максатка ылайыктуу болоор эле. Мындай тейлөөлөргө өндүрүштүн факторлорун бөлүштүрүү, насыяларды жана маркетингдик кызматтарды көрсөтүү ж.б. кошууга болот. Бирок, ийгиликке жетишүү үчүн мамлекет өзүнүн милдет жана жоопкерчиликтери менен өнөктөш катары катышуусу абзел.

Келечекте башкаруунун натыйжалуугун көтөрүү максатында маркетингдик кызматты, иштин сапатын башкаруу кызматын, маалымат жана персоналдар менен иштөө кызматын кеңири колдонууну сунуштайбыз.

Мисал катары, негизги ыкмалардын катарына маркетингти айтсак болот (сүрөт 3).

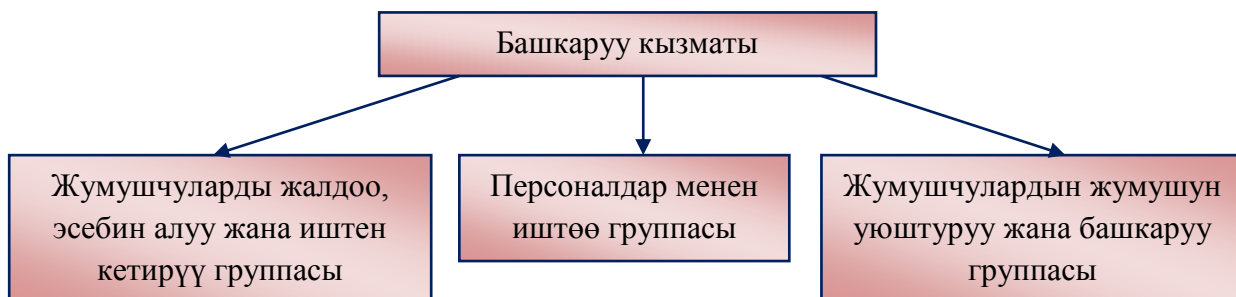
3.1-сүрөт. Маркетинг кызматынын негизги функциялары

Информация булагы: автор тарабынан түзүлгөн.

Ишкананын башкаруу структурасы ийкемдүү, адаптивдүү, тышкы чөйрөнүн өзгөрүшүнө өз учурунда жооп берүүгө жөндөмдүү, жумушчулардын ишмердүүлүк жөндөмүн өстүрө ала турган болушу керек.

Структуралык бөлүмдөрдүн баштапкы жетекчилеринин өтө эле түнттүгүн, башкалар менен байланышта болбогондугун жоюу керек, анткени аларга ашыкча иш тапшырылса, анда алар өздөрүнүн негизги функциялары менен милдеттерин аткарууга чамасы келбей калат.

Ушундан улам келечекте эмгек, рынок структуралары түзүлүп айыл чарбасына тууган туушкан же тааныш билиш принциптерине таянып кызматка алуу эмес, жогорку квалификациялуу иш билген, рынок маселесин жакшы түшүнгөн кызматкерди тартууга шарт түзүлөт. Ушуга байланыштуу айыл чарбасында дагы өнөр жай тармактарындай эле персоналдарды башкаруу деген тиңиңк пайда болуп, инновациялык ыкмалар киргизиле бермек. Ушундай көрүнүштүн типологиясын төмөнкү схема боюнча билдирсе болот (сүрөт 3.2).

3.2-сүрөт. Персоналдарды башкаруу кызматынын курамы

Информация булагы: автор тарабынан түзүлгөн.

Башкарууда эң негизгилерден болуп атаандаштык артыкчылыгына ээ болуу жана рынокко убагында айыл чарба продукцияларын чыгаруу болуп эсептелет. Демек, Кыргызстан товар өндүрүүчүлөргө, анын ичинен Ош облусунун айыл чарба ишканаларына рыноктогу атаандаштык артыкчылыгын камсыз кылуу механизмдерин кеңейтип комплекстүү иш жүргүзүүлөрү зарыл. Албетте мындай ишти ар бир чарба же болбосо, административтик-территориялдык аймак аткара албайт. Атаандаштын артыкчылыгын камсыздоо бир топ жылдарга созулган, ар түрдүү жактан иш чараларын көрө турган жоопкерчиликти талап кылган жумуш болуп эсептелет. Бул максатта тийиштүү жергиликтүү өзүн өзү башкаруу органдарында көп жылдарды камтыган программалар түзүлүш керек. Бирок түзүлө турган программалар совет бийлигинен мурас катары калып калган программалардай болбой, заманбап турмушка реалдуу көз караш менен жана ресурстарды балансташтыруу аркылуу түзүш керек. Ош облусунун ар бир райондун кала берсе айыл өкмөтүнү өнүгүү программалары бар, бирок алардын баардыгы козу карындай окшош жана иш жүнүзүнө эң кыйынчылык менен аша турган же болбосо реалдуу эмес нерселерди камтыйт. Мисалы, дээрлик баардык программаларда ресурстар жана жоопкерчиликтер балансташтырылган эмес. Мындан тышкары бул программаларда алдыда аткарыла турган божомолдор, жасала турган иштердин тизмеси гана көрсөтүлгөн. Эң негизги кемчилдик ошол программаларды иш жүзүнө ашыруу дагы диагностикалык каражаттардын көрсөтүлбөгөндүгү, өзгөчө кайсы булактан алынаары белгисиз.

Албетте Кыргызстанда Ош облусунда келечекте дүйнөлүк тажырыйбаларга таянып өзүбүзгө ылайыктуу болгон, биздин калктын менталитетине, үрп адаттарына жана тарыхый салттарын эске алуу менен акырындап жаңыча башкаруу моделдерге өтүшүбүз керек.

Ишкана жетекчилеринин жана бөлүмдөрдүн укуктары жана милдеттери так бөлүштүрүлүүсү керек. Ички чарбалык бөлүмдөрдүн экономикалык жоопкерчилиги өндүрүштүк-финансылык ишмердүүлүктүн жыйынтыгынан келип чыгышы керек. Мындай учурда жоопкерчилик чарасы зыяндарды, башка бөлүмдөргө болгон карыздарды жоюунун булактарын жана шарттарын карайт. Учурда толугу менен өздөштүрүлгөн, логикалык жактан аягына жеткен өз алдынча коллективдерди борборлоштуруп башкаруу модели практика жүзүндө жокко эсе.

Дагы бир жогорку деңгээлдеги айыл чарба продукциясын өндүрүүгү тоскоолдук бул жерге жана негизги фонддорго менчик ээлери, тагыраак

айтканда, менчиктик ээ менен чарбаны уюштуруу негиздеринин ортосундагы карама каршылык. Менчик философиялык көз карашта ар дайым эгоисттик көз карашты жаратат. Бул түшүнүтүү, себеби ар кандай менчик бегилүү өлчөмдө адамдын эркиндигин, башкаларга көз каранды эместигин камсыз кылат. Ал эми коллективдүү айыл чарбаны уюштуруу жалпы кызыкчылыктарды жаратууну алып келет жана ушуга жараша региондогу б.а. жамааттын баардыгын канаатандыргандай чарбалык ыкмаларды жана байланыштарды, аракеттерди талап кылат.

Башкаруунун рыноктук экономикалык механизми айыл чарба ишканаларынын стратегиялык өнүгүүсүнө негизги багытты алуу керек да, ишмердүүлүктүн жаңы түрүнүн, мамлекет, агросервизтик ишканалар менен узак мөөнөттүк алакаларды орнотуунун эсебинен келечектеги ишкананын ректабелдүүлүгүнө негиз түзүп коюу керек.

Дагы бир орчундуу маселе консультативтик кызматтарды айыл чарбасына колдонуу болуп эсептелет. Тилекке каршы бул багытта да иштер жүргүзүлбөй келе жатат. Мисалы, Ош облусунда фермерлерге жана дыйкандарга консультативтик кызматтарды жалаң чет өлкөлөрдүн жардамы аркылуу б.а. гранттык негизде өткөрүлүп жатат. Мисалы, картошканын жакшы түшүм бере турган сортторун эгүү голландиялыктардын эсебинен жүрүп жатат. Суу чарбасындагы иригациялоо иштерин инновациялык ыкмалары дүйнөлүк банктын колдоосу менен ишке ашып келе жатат. Чет өлкөлөрдүн колдоо аракеттери сөссүз түрдө жергиликтүү кызматкерлердин ишмердүүлүктү үйрөнүп бара бара финансылык каржылап өз алдынча иштөөнү талап кылат. Тилекке каршы бул багытта ар түрдүү себептер айтылып, жергиликтүү ишкерлердин инновациялык иш жүргүзүүсүн улантып кетиши бир топ кыйынчылыктар менен коштолууда. Ушул себептен консультативтик кызматтардын көпчүлүк бөлүмү иш жүзүндө колдонулбай калып жатат.

Айыл чарбасында экономиканын башка секторлорындагыдай эле эмгекти балоо жана эмгекти натыйжалуу уюштуруу маселелери чоң мааниге ээ. Айыл чарбасындагы эмгек биздин оюбузча эң татаал эмгектерге кирет. Себеби продукция өстүүрүдө тактап айтканда дыйканчылыкта жана мал чарбасында биологиялык жана жаратылыш закондорунун негизинде жер жерлердеги ресурстардын ахвалына жараша өз убагында жана ар төрдүү агротехникалык ыкмаларды колдонуу менен айыл чарба ишмердүүлүгү аныкталат.

Бирок калктын аё сезиминде акөп эң жылдардан бери калыптанып калган айыл чарба жумуштары башка жумуштарга караганда татаал эмес жөнөкөй деген оёлор бар. Буларга негиз болуп айыл чарба жумуштарына тартылган жергиликтүү калктын көп жылдардан бери тажырыйбасы, жылдан жылга бирдей же жумуштардын кайталанып келиши мисал болсо керек. Экинчи жактан айыл чарба кызматкерлердин кандайдыр бир жер аянтчасына же болбосо мал чарбачылык ыкмаларга адаттуу негизде көнүмүш болуп калгандыгы, алардын эң төмөн мобилдүүлүгү б.а. үйрөнүлгөн жумуштарын көп жылдар бою өзгөртпөй аткарып келиши болуп эсептелет.

Эмгектин эң негизги стимулу айлык акынын көлөмү болуп эсептелет. Бирок мындай көлөм чексиз экенин бир да мыйзам көрсөтпөйт, бул деген эмгек өндүрүмдүүлүгүнө жана эмгек акысына болгон чектөөлөр катары гана түшүнбөй, логикалык жактан адамдын өзүнүн физиологиялык түзүлүштөрүнө байланыштуу болот. Ушундан улам эмгек акыларын коом б.а. мамлекет тарабынан жөнгө салуу (регулирование) маселеси да актуалдуу боюнча кала берет. Себеби мамлекет, калкка эң керек болгон продукциялардын баасын экстремалдык мезгилдерде (дефицит, согуш кырдаалдары ж.б. учурда) көзөмөлгө алып чектөөлөр киргизет. Мындан тышкары мамлекеттин бирден бир функциясы болгон социалдык жактан камсыздоо болот. Алардын ичинде армияны багуу, жумушка керексиз жарандардын турмушун тийиштүү деңгээлде камсыздоо ж.б. ушундай маселе келип чыгат.

Демек эмгекти стимулдаштыруунун бирден бир кызыкчылыгы болуп кээ бир коомчулуктун жана мамлекет тарабынан чектөөлөрдүн алкагында рынок талаптарына ылайык атаандаштыкка туруштук бере алган айыл чарба продукцияларын өндүрүп, аларды ыңгайлуу баада сатып эмгек акы төлөө фондусунун үлүшүн көбөйтүү болуп эсептелет.

Айыл жергесиндеги эмгек тартиби, түзүлгөн эмгек климаты, эмгек ресурстарын туура жана ар бир адамдын квалификациясына жараша пайдаланууга шарт түзөт. Ошондой болсо дагы жамаатты башкарууда бир топ милдетүү түрдө аткара турган жумуштар бар. Аларга:

- ишканадагы жумушчу-кызматкерлердин курамын түзүп чыгуу (пландоо, ишке алуу, иштен бошотуу, жумушчу-кызматкерлердин агымын талдоо ж. б.);

- жумушчу-кызматкерлерди өстүрүү (профессионалык багыт берүү жана кайра даярдоо, персоналдарды аттестациялоо жана баалоо, кызмат боюнча жогорку тепкичтерге көтөрүү).

Корутунду жана сунуштар

Рынок шарттарында агрардык ишканаларды башкаруунун натыйжалуулугун өркүндөтүү багытында теоретикалык изилдөөнүн, ушул маселени региондогу, учурдагы абалын диагностикасына жараша төмөндөгүдөй корутундуну жана алардын негизинде башкаруунун эффективдүүлүгүн жогорулатуу үчүн сунуштарды тартуулайбыз.

1. Айыл чарба ишканаларынын башкаруунун экономикалык механизмдин теориялык негиздерине жалпы башкаруу теориясынын фундаменталдуу багыттары айыл чарбасына таандык болгон башкаруудагы өгөчөлүктөр. Рынок мамилелерине шайкеш келген экономикалык рычагтар жана кызыкчылыктар, ар бир жердин шарттары кирет. Изилдөө көрсөткөндөй айыл чарба ишканаларын башкаруу учурда бир топ кыйынчылыктарга дуушар болууда жана анын терс жактары теориялык негиздөөлөрдөн дагы аныкталды. Аларга азыркы шарттагы жалпы калктын үчтөн эки бөлүгү жашаган республиканын айыл жериндеги калктын жашоо шартынын төмөндүгү, өндүрүштүк жана социалдык инфраструктуранын өнүккөндүгү сыяктуу көрүнүштөр далил боло алат.

2. Айыл чарбаны башкаруудагы экономикалык эффективдүүлүктү жогорулатуу багытында ар түрдүү функциялардын жана принциптерин комплекстүү колдонуу. Алар шартка жараша өзгөрүлүп турат. Мындан тышкары ар бир принциптерди колдонууда өзүнүн орду жана салмагы бар. Алар конкреттүү өндүрүшкө же башкаруу системасына ылайык болот. Тактап айтсак кандайдыр бир чарбада жумушту бөлүштүрүү функциясы негизги роль ойносо, башкасында демократиялык принцип же болбосо жеке башкаруу принциби үстөмдүк кылат. Мунун баардыгы башкаруунун эффективдүүлүгүн жогорулатуу үчүн ар кандай функциялардын жана принциптердин өз орду боюнча колдонуусун талап кылат.

3. Агрардык өндүрүштүн учурдагы абалы жана аны башкаруунун уюштуруунун натыйжалуулугун талдоо бир катар көйгөйлөрдү жана чечилбеген милдеттенмелерди ачып берди.

Мында рынок шарттында агрардык ишканаларды башкарууну жакшыртуунун резервтери төмөнкүлөр менен байланыштуу:

- айыл – чарба өндүрүшүнүн эффективдүүлүгүнүн көрсөткүчтөрүн жогорулатуу менен;
- айыл – чарба өндүрүшүндө жана аны менен тыгыз байланышкан экономикадагы башка секторлор менен рынок шарттарында байланыштарды күчөтүү жана натыйжалуулукка жетүү менен;
- агрардык өндүрүштө жана анын жергиликтүү өзүн-өзү башкаруу органдар, соода-сатык тармагындагы уюмдар, продукцияларды керектөөчүлөр менен болгон байланышта коррупциялык элементтерди жоготуу аркылуу;
- айыл чарба тармагында иштеген жумушчулардын жана кызматкерлердин натыйжалуулукка жетүүдөгү кызыктырууну жана жоопкерчиликти күчөтүү аркылуу

4. Агрардык ишканаланы башкаруунун рынок структураларын өркүндөтүү үчүн, рынок мамилелерине катышкан ар бир объектин функцияларын, иш тартиптерин, байланыштарын, учурдагы талаптарга ылайык кайра карап чыгуу керек. Бул максатта жумушта вертикалдык жана горизонталдык айыл-чарбанын вертикалдык жана горизонталдык башкаруусунда бирин бири кайталаган структураларды иреттеп негизинен башкаруу структуралардан сан жагынан дагы көлөмү жагынан дагы бир топ кыскартуу менен жаңы түзүлгөн структуралардын жоопкерчилигин рынок шартында жогорулашы керек. Өзгөчө жумушта жергиликтүү өзүн өзү башкаруу органдарынын экономикалык жоопкерчилиги күчөтүлүп алар территориялык экономиканын натыйжалуулугун камсыз кылууда укуктук, ишкердүүлүк маселелерине көңүл бурулушу керек.

5. Айыл чарбасын башкаруудагы учурдагы талап бул башкаруу механизмдеринин так жана натыйжалуу иштей турган моделин түзүү. Бул багытта биринчи иретте оперативдүү башкарууну айтсак болот, мында календардык пландоого жумуштарды жоопкерчилик, так жана сапатуу аткарууга өзгөчө көңүл бурулушу керек.

Стратегиялык багытта болсо алдын ала билүү, стратегиялык маанидеги долбоорлорду ишке ашыруу ресурстарды балансташтыруу жана максаттарды кое билүү жактары тийиштүү дэңгээлде болушу керек.

6. Экономикалык ишмердүүлүктө бир дагы жумуш кызматкерлердин, жумушчу күчтөрдүн эмгекке кызыгууларын арттырмайын сайын иш жүзүнө ашпайт. Ошондуктан башкаруунун негиздеринин бири катары эмгек өндүрүмдүүлүгүн артыруу жана ага жараша эмгектеги тийиштүү шарттарды түзүү керек.

Диссертациянын темасы боюнча жарык көргөн эмгектер:

1. **Токоева, А.Б.** Формирование рыночной структуры управления сельскохозяйственными предприятиями [Текст] / А.Б. Токоева // Наука и новые технологии. - 2012. - №7. - С. 128-130.

2. **Токоева, А.Б.** Агрардык ишканаларды башкаруунун рыноктук структурасынын түзүлүшү [Текст] / А.Б. Токоева // Вестник КЭУ им. М.Рыскулбекова. - 2013. - №3 (26). - С. 153-157.

3. **Токоева, А.Б.** Рыноктун шарттарында айыл чарба өндүрүшүн башкаруунун функционалдык багыттары [Текст] / С.А. Омурзаков, К.А. Раймулов, А.Б. Токоева // Түрк дүйнөсү: коомдук билимдер конгрессинин материалдары. - Стамбул, 2013. - №11. - С. 305-309.

4. **Токоева, А.Б.** Агрардык өндүрүштү башкаруунун натыйжалуулугу [Текст] / С.А. Омурзаков, К.А. Раймулов, А.Б. Токоева // Известия Иссык-кульского форума бухгалтеров и аудиторов стран Центральной Азии. – 2013. - №3. - С. 22-27.

5. **Токоева, А.Б.** Агрардык өндүрүштүн өнүгүүсүнүн жана аны башкаруунун өзгөчөлүктөрү [Текст] / А.Б. Токоева // Известия Иссык-кульского форума бухгалтеров и аудиторов стран Центральной Азии. - 2013. - №3. - С. 22-27.

6. **Токоева, А.Б.** Новая структура управления организации виртуальной сети сельскохозяйственных предприятий [Текст] / А.Б. Токоева // Научный журнал: Исследования, результаты. - Алматы, 2014. - №2. - С. 11-215.

7. **Токоева, А.Б.** Развитие аграрных производственных ситем в условиях рынка [Текст] / А.Б. Токоева // Вестник УЭП. – 2014. - №2. - С. 107-113.

Токоева Ажар Баатырбековнын «Рынок шарттарында агрардык ишканаларды башкаруунун натыйжалуулугун өркүндөтүүнүн жолдору (Кыргыз Республикасынын Ош облусунун мисалында)» деген темадагы 08.00.05 – экономика жана эл чарбасын башкаруу адистиги боюнча экономика илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациялык ишинин

РЕЗЮМЕСИ

Ачык сөздөр: рыноктук механизм, башкаруунун экономикалык механизми, агрардык экономикалык система, чарба жүргүзүүчү субъектилер, башкарууну уюштуруу жана өркүндөтүү, маалыматтык система, башкаруу функциясы, божомолдоо.

Изилдөөнүн предмети: учурдагы коомдун өнүгүүсүнүн жана илимий техникалык прогресстин жетишкендиктеринин деңгээлинин талабына жана мүмкүнчүлүктөрүнө дал келүүчү, айыл чарбасын башкаруу механизмдин өнүктүрүү жана өркүндөтүү.

Изилдөөнүн объектиси: агрардык ишканаларды башкаруунун системасы. Изилдөөнүн базасы Кыргыз Республикасынын Ош облусунун айыл чарба өндүрүшү.

Изилдөөнүн максаты: учурдагы рыноктук экономиканын өнүгүү деңгээлинин талаптарына жана шарттарына жооп берүүчү, агрардык экономикалык системанын башкаруу механизмдеринин өнүгүү комплексинин теориялык жана методологиялык абалын жана шартын негиздөө менен, республикабыздын ички жана сырткы рыногунда атаандаштыкка туруштук берүүчү айыл чарба продукцияларын өндүрүүнү камсыз кылуучу, агрардык өндүрүштү башкарууну өркүндөтүү боюнча илимий жактан негизделген сунуштарды иштеп чыгуу.

Изилдөөнүн ыкмасы: Диссертациялык иште изилдөөнүн экономика-статистикалык, аналитикалык, салыштырма жана системалык талдоолор жана эконометрикалык ыкмалары колдонулду.

Алынган жыйынтыктар: башкаруунун натыйжалуулугун өркүндөтүүчү рыноктук механизмдин өзгөчөлүктөрүнө тиешелүү теориялык жоболор жалпыланды Изилдөөнүн жыйынтыгынын практикалык мааниси, изилдөөнүн жыйынтыктары сунуштар жана жоболордун деңгээлинде айыл чарба ишканаларын башкарууну өркүндөтүү үчүн практика жүзүндө ишке киргизилгендиги менен аныкталат. Башкаруунун рыноктук экономикалык механизмдин элементтерин практикада колдонуу башкаруунун натыйжалуулугун жогорулатат жана айыл чарба өндүрүшүнүн туруктуу өсүшүнө алып келет.

Пайдалануу даражасы: Диссертациядагы башкарууну өркүндөтүүгө байланышкан изилдөөлөрдүн сунуштары иш жүзүндө Ош областынын Кара-Суу районунда ишке киргизилди.

Колдонуу чөйрөсү: Айыл чарбасынын өнүгүүсүнүн натыйжалуулугун башкарууда колдонулат.

РЕЗЮМЕ

диссертации Токоевой Ажары Батырбековны на тему «Повышение результативности аграрных предприятий в рыночных условиях (на материалах Ошской области)» на соискание ученой степени кандидата экономических наук по специальности 08.00.05 – экономика и управление народным хозяйством

Ключевые слова: рыночный механизм, экономические механизмы управления, аграрная экономическая система, крестьянские (фермерские) хозяйства, организация и развитие управления, информационная система, функции управления, прогноз.

Предмет исследования: Организация и развитие механизма управления сельским хозяйством в соответствии с развитием современного общества, достижениями и возможностями научно-технического прогресса.

Объект исследования: Управленческая система аграрных предприятий. Исследовательская база - сельскохозяйственные производства Ошской области Кыргызской Республики.

Цель исследования: Выработать рекомендации основанные на научных исследованиях по управлению аграрными производствами для повышения их результативности, производства конкурентно способной сельскохозяйственной продукции для внутреннего и внешнего рынков, которые будут соответствовать современным требованиям и условиям рыночной экономики, а также основанные на механизмах управления аграрными экономическими системами.

Методы исследования: В диссертации использованы экономико-статистические, аналитические методы, сравнительный и системный анализ, методы эконометрики.

Полученные результаты: обоснованы теоретические положения особенных рыночных механизмов влияющих на повышение результативности управления; Отдельные рекомендации имеют практическое значение и используются в деятельности сельских предприятиях. Разработанные элементы

управления рыночно-экономических механизмов повысят результативность сельскохозяйственных производств и их устойчивость.

Степень использования: Отдельные рекомендации по диссертационной работе используются в сельских предприятиях Кара-Суйского района Ошской области.

Область применения: Для повышения результативности в управлении деятельностью сельских предприятий.

RESUME

On Tokoeva Azhara Batyrbekovna "Improving the effectiveness of agricultural enterprises in market conditions (on materials of the Osh region)" dissertations on competition of a Scientific degree of the Candidate Economics in the specialty 08.00.05- Economics and management of national economy.

Key words: market mechanism and economic governance arrangements, agrarian economic system, peasant (farmer) economy, organization and management development, information systems, management functions, forecasting.

Subject of research: Organization and development of the mechanism of management of agriculture In accordance with the development of modern society, achievements and possibilities of scientific and technological progress.

Object of study: Management system of agricultural enterprises. The research base is agricultural production in the Osh region of the Kyrgyz Republic.

Objective: The development of recommendations based on scientific research management of agricultural production to enhance their effectiveness, production of competitive agricultural products for the domestic and foreign markets, which will be adjusted to the requirements and conditions of the market economy, as well as based on the mechanisms of control agrarian economic systems.

Methods: The thesis used economic and statistical, analytical methods and the comparative system analysis, econometrics.

Results: There were grounded theoretical principles on market mechanisms which influence the improvement of the effectiveness of management. Specific recommendations have practical significance and are used in the activities of rural enterprises. Developed elements of market-economic mechanisms control will enhance the efficiency of agricultural production and sustainability.

Extent of use: Some of the recommendations covered in this dissertation are used in rural enterprises of the Kara-Suu district of the Osh region.

Area of use: Increasing of efficiency in the management of rural enterprises.

